

Horváth Katalin

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Uráli nyelvészet és nyelvek program
horvkat@freemail.hu

Szócsaládok etimológiai kutatása a szinkronia- diakronia egységében: a *pereg* eredete és rokonsága

1. Bevezetés – a dolgozat célkitűzése

1.1. A szinkronia és diakronia kapcsolatát témájául választó kolozsvári konferencia szervezői, Szilágyi N. Sándor és Kádár Edit felhívásukban többek között arra figyelmeztettek, hogy a szinkrón nyelvreírás magyarázó modelljeinél a diakróniával való illeszthetőség akár módszertani követelmény is lehetne, hiszen a vizsgált nyelvi tények leíró és történeti szemléletű elemzéséből megszülető eredmények jó esetben nem mondhatnak egymásnak ellent.

Magam nemcsak egyetértek az itt megfogalmazott gondolatokkal, hanem szótörténeti-etimológiai vizsgálataimban érvényesíteni is próbálom őket. Jó ideje foglalkoztatnak nyelvünk bizonyos szócsoportjainak ősi, mára jobbára homályba vesző etimológiai összefüggései. Magyar szócsaládok rekonstruálását (ismeretlen vagy bizonytalan etimonú elemek hovatarozásának tisztázását, a szócsaládba vonható elemek megállapítását, a közöttük lévő közelebbi és távolabbi rokonsági kapcsolatok felderítését) célzó elemzéseimet elsősorban szinkrón összefüggések alapján végzem. Az egymástól régen elszakadt, de közös eredetűnek vélt szócsoportok a mai magyarban kimutatható rendszerszerű morfofonológiai és szemantikai relációk feltárásával kapcsolhatók össze. Az egyazon eredetű, de mai nyelvünkben már részben különböző hangalakok szabályos hangmegfelelések mentén, a jelentésváltozások eredményeképpen előálló kisebb vagy nagyobb mértékben egymástól eltérő jelentések pedig a komponenses jelentéselemzés segítségével felderíthető közös jelentésjegyek segítségével fűzhetők egybe.

Ám a mai nyelvi adatok vizsgálatából kibontakozó képet mindig igyekszem szembesíteni a nyelvtörténeti adatok elemzéséből levonható következtetésekkel, vagyis elvégzem a szinkrón elemzés próbáját. Ha a szinkrón és a diakrón kutatás adta kép illeszkedik egymáshoz, a leíró és a történeti vizsgálgóds eredményei

kiegészítik, megerősítik egymást, ez nyilvánvalóan az adott magyarázat érvényét, hitelét erősíti. Az ellenkező esetnek pedig – ha a kétféle szemléletből fakadó vizsgálati eredmény részben vagy egészben ellentmond egymásnak – a kérdés további kutatására kell sarkallnia az elemzőt, hogy ezt az inkongruenciát kiküszöbölhesse.

1.2. Jelen dolgozatomban a 'forog' alapjelentésű, eredendően két alakváltozatban élő *pereg* ~ *pörög* igének közelebbi és távolabbi rokonságát kísérlem meg rekonstruálni a fenti kutatómódszertani elvek szerint. Az ige közvetlen rokonságának számbavétele nem okoz különösebb nehézséget, ám messzebb szakadt eredetbeli kapcsolatainak csak valószínűsítése is nagyobb készültséget igényel. „Nem elég, sőt igen gyakran helytelen néhány innen-onnan kikapogatott nyelvelemet rokonná ütni, hanem, mivel minden nyelv szervezetekben él, az etimológiai kutatás terén is szervezeteket kell felismerni. Az etimológiai szervezetek felismerésének, sőt szinte érzékelésének módját – mondjuk – módszerét pedig abban látom és láttam, hogy nagy terjedelmű nyelvi anyagot vonjunk vizsgálódásunk körébe. Ha ezt meg tesszük, a szórványos nyelvelemek összevetése alkalmával mutatkozó látszólagos hangalaki, alaktani és jelentésbeli nehézségek majdnem maguktól kiküszöbölnődnek, a nyelvelemek kiszabadulnak a darabosság, töredékesség állapotából, egy élő szerkezet tagjaivá simulnak össze, s érezzük róluk, hogy ugyanakkor a vérnek a keringéséből születtek meg” – hívta fel az etimológusok figyelmét Pais Dezső a sok elemből álló, egymással különböző rokonsági fokon kapcsolatban lévő szószervezetek kutatásának fontosságára (Pais 1935: 295).

Vizsgálataimból arra következtetek, hogy *pereg* ~ *pörög* is ilyen nagy szószervezet része lehet: a *per-* ~ *pör-*, a *ker-* ~ *kör-*, valamint a *for-* ~ *fer-* ~ *für-* ~ *för-* tövekből keletkezett, önmagukban is kiterjedt, sokelemű szócsaládokat a nyelvtörténet múltjába merülő, ősi rokonság fűzheti össze. Úgy látom: az elemek egyre tágabb összefüggés-hálózatának a létrejöttéhez, a több részrendszerből álló szócsalád nagyfokú kiterjedéséhez több ízben is lezajló, ősi párhuzamos alak- és jelentésmegoszlások, azaz szóhasadások vezettek. A korábbi években az összefüggés-hálózat több – a további vizsgálatokat megalapozó, elősegítő – részkérdésével foglalkoztam már (l. Horváth 1995, 1997a, 1997b, 2002, 2004b).

A főként szinkrón nyelvi összefüggésekre épülő nyelvtörténeti, ezen belül szótörténeti-etimológiai kutatásokat a szinkrónia és a diakrónia belső összefüggésének több évtizedes, nagy horderejű gondolata és a ráépülő nemzetközi és hazai nyelvészeti gyakorlat alapozhatja meg. A következőkben ezért – mielőtt rátérnék dolgozatom valódi tárgyára, a mai magyarban már két igeiként funkcionáló *pereg* és *pörög* szócsaládjainak morfofonológiai és szemantikai elemzésére – a szinkrónia és a diakrónia egységének elvéről szólok röviden.

2. Az állapot és történet viszonya

2.1. Közismert, hogy a nyelvek története nem más, mint szinkrón nyelvmetszetek egymásutánja, a megközelíthető-leírható legkorábbi állapottól kezdve a mindenkori jelen szinkroniájáig. Egy adott nyelvállapot pedig az illető nyelv megtett történeti útjának az eredménye. Már e tényből is fakad, hogy egy nyelv szinkroniája és diakroniája nem állhat élesen szemben egymással, nem határolható el egymástól mereven. Hiszen – ahogyan R. Jakobson megállapította – „[a] nyelvi változás nem olyan, mint a nyári időszámításra való áttérés, nem olyan, hogy május elsejétől a beszélőközösség egyetlen tagja sem használja tovább az A elemet, hanem csupán a B-t. [...] [E]gy változás kezdete és vége eredetileg ugyanahhoz a szinkronikus állapothoz tartozik” (Jakobson 1972: 184–185). Ám történet és állapot viszonya korántsem merül ki ebben, rendszer és története között mélyebb összefüggés is fennáll.

2.1.1. F. de Saussure a XX. század elején a nyelvet (*langue*) fogalmakat kifejező jelek rendszereként határozta meg. A szinkroniát a) statikusnak látta; b) következetesen elkülönítette a diakroniától (Saussure 1997: 45, 105–106). A munkássága nyomán kibontakozó, rendszerszemléletű leíró nyelvészet által felderített szinkrón relációk, a nyelvszisztemek összefüggéseinek egyre pontosabb feltérképezése azonban mindinkább rávilágított arra, hogy nemcsak a nyelvek történetének sajátja a mozgás, egy nyelvállapot is mindig dinamikus. Elsősorban a prágai strukturalista nyelvészeké, majd pedig az olasz neolingvisztikai iskola képviselőié az érdem, hogy e dinamizmus természetének a megismerésében továbbléptek. Felismerték, hogy a nyelvi rendszer mozgásformáiban az a történeti folyamat reprodukálódik újra és újra, amelyben a nyelvi szisztem maga létrejött. A neolingvisták e felismerés nyomán dolgozták ki a belső rekonstrukció (*analisi interna*) fogalmát (vö. Bonfante 1945: 83–91, 131–161). „Egy szinkronikus rendszer sohasem statikus. [...] Sem a szinkronia nem korlátozódik a statikusságra, sem a statikusság a szinkroniára. [...] A szinkronikus és történeti nyelvészet közti mesterséges válaszfal leomlik, mivel a változások éppúgy elemezhetők egy szinkrón rendszer keretében, mint ahogy a rendszer, statikus összetevőinek segítségével.” – foglalt állást Saussure nézeteivel szemben Jakobson *A szinkronia és a diakronia egysége* c. dolgozatában (Jakobson 1972: 184–185; vö. még: Hoenigswald 1960; Kurylowicz 1964: 9–36; Róna-Tas 1978: 172–188).

2.1.2. A történeti fejlődés eredménye: az adott nyelvállapot tehát magában foglalja specifikus struktúrája létrejöttének a történetét. Ebből pedig az következik, hogy a szinkrón rendszer feltárt rendszerszerű összefüggései érdemben járulhatnak hozzá a tényleges nyelvtörténeti kutatásokhoz, azaz történeti forrás-

értékük lehet. „A mai nyelv a nyelvtörténet legfontosabb forrásanyaga. Valójában nincs is olyan nyelvtörténeti probléma, amelyre a mai nyelv szinkroniájában ne rejlenének fontos nyelvtörténeti tanulságok” – állapította meg Benkő Loránd a *Nyelvtörténet és mai nyelv* c. tanulmányában (Benkő 1967: 67).

Zsilka János pedig elemzések sorával igazolta állapot és története belső egységét. *De constructione* c. könyve (1982) fülszövegében a kérdésre vonatkozó álláspontját így foglalta röviden össze: „[A] szó, szerkezet, kategória belső összefüggése csak a szinkron és diakron kutatások szintézisében tárható fel. A rendszer szinkron működésének összefüggéseiben a rendszer történeti kialakulásának folyamatai vannak jelen. A szinkron rendszer működése történetileg megalapozott, de ez a történet nem kívülről – ahogyan a múlt században gondolták –, hanem belülről határozza meg a rendszer működését. Másfelől: egyedül a szinkron rendszer természete adhat választ azokra a problémákra, amelyeket a történeti nyelvészet – adatok híján – nem tudott megválaszolni” (l. még: Zsilka 1967: 301–304, 1982: 153–214; vö. még Horváth 2008: 71–73).

Egy nyelv szinkroniája és diakroniája belső összefüggéséből levonható, a nyelvtörténeti kutatások új lehetőségeit jelző következtetések jól felhasználhatók a hagyományosan kizárólag nyelvtörténeti stúdiumnak tartott etimológiai vizsgáldásokban is: az egy-egy szócsaládba tartozó elemek körének kijelölésében, azaz az egymástól messze szakadt szavak eredetbeli összetartozásának valószínűsítésében, – jó esetben – bizonyításában.

2.2. A magyarban az alapszavakból (tőszavakból) származékszavak sokaságát létrehozó belső szóalkotási eljárások (szóképzés, szóösszetétel, szóelvonás, szórövidülés, betű- és mozaikszó-alkotás, szóösszevonás, szóvegyülés, szóhasadás) között kitüntetett szerepe van az 1962-től kezdve a Grétsy László bevezette *szóhasadás* műszóval jelölt nyelvtörténeti folyamatnak, a párhuzamos alak- és jelentésmegosztásnak. A szóhasadást előidéző hangtani-alaktani s jelentésbeli változások – a többi szóalkotási eljáráshoz hasonlóan – nemcsak a nyelvtörténet illetékességi körébe tartoznak, mivel a folyamat eredményeképpen megszülető új szavak a mindenkori szinkron rendszer szókincsét gazdagítják, a létrejött szócsaládok az adott nyelvallapotban vizsgálhatók.

A szóalkotás különféle módjaival egy-egy tőszóból létrejött nagyszámú, morfológiailag és szemantikailag egyaránt motivált elemnek nagy szerepe van a szókészlet összetartó erejének, kohéziójának a megteremtésében és fenntartásában.

A jelenséggel hosszabb ideje foglalkozva csak megerősíthetem Grétsynek erről a „kevésbé számba vett szóalkotásmód”-ról közel fél évszázaddal ezelőtt írott szavait: „A szóhasadás szerepe a nyelv életében sokkal nagyobb, mint gondolnánk, s alighanem sokszorta nagyobb, mint a szóalkotás néhány eddig is számon tartott

eszközéé, például a szóvegyülése vagy az elvonásé. Csupán az irodalmi és köznyelvben több mint százra tehető az ilyen módon keletkezett szó párok száma, s ekkor még nem beszéltünk sem a szóalakpárok, sem a nyelvjárási elkülönülések hosszú soráról” (Grétsy 1962: 262). Annak ellenére, hogy e szóalkotási eljárás jelentőségét, elsősorban a magyar szókészlet gyarapításában betöltött fontos szerepét már korábban is kiemelték (l. Benkő 1963: 18–39), illetőleg további vizsgálatokban többen is megerősítették (l. pl. Elekfi 1996: 286–296; Horváth 2004a: 133–142; H. Varga 2009: 175–195), újabb egyetemi leíró nyelvtanunk – elődeihez hasonlóan – a ritkább szóalkotási módok közé sorolja, s röviden (kis betűvel szedve) jellemzi (l. Keszler 2000: 343). Strukturális nyelvtanainkban pedig (l. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998: 187–289, Kiefer 2000: 23–73, 763–947) a fogalom még említés szintjén sem szerepel.

Grétsy úgy látja, hogy nyelvünk újabb korszakaiban, főleg a XVIII. század második felétől kezdve nyer egyre nagyobb teret ez a szóalkotási eljárás, ám néhány szép példa igazolja (l. pl. Benkő dolgozatában [1963: 18–39] a *világ ~ virág* ősi összefüggésének bizonyítását): feltehetően szerepe lehetett a nyelvemlékes kort megelőző, a múlt „mélyesleges mély kútjára”-ba merülő korokban is.

2.2.1. Mivel a *Töprengések a szóhasadás jelentőségéről* c. dolgozatomban (Horváth 2004a: 133–142) a szóhasadáshoz vezető nyelvtörténeti folyamatról érdemben szóltam, itt most csak a morfofonológiai és szemantikai változások lényegét foglalom össze röviden.

A jelenség létrejöttében az allomorfiának (morféma-alternációnak) van meghatározó szerepe, mivel az esetek döntő többségében a folyamatot a szabályos hangváltozások (hangfejlődési tendenciák) előidézte alakidifferenciálódás indítja el (vö. Fónagy 1956: 173–278). Az alakváltozatok csak akkor maradnak életben, ha funkciót kapnak, azaz ha az eredeti hangalakhoz tartozó jelentés is megoszlik: az egymástól eltérő alakokhoz, kisebb vagy nagyobb mértékben egymástól elkülönülő jelentések társulnak. Fontos figyelembe venni, hogy ugyanaz a szabályos hangviszony (a diakroniában végbemenő hangváltozás eredménye ugyanis az állapotban szabályos hangváltakozásként, hangviszonyként fogható meg, vö. Fónagy 1967: 123–153) bizonyos esetekben csak életképes (stiláris, szociolektális vagy dialektális) változatokat eredményez, míg a szó vagy szóalak jelentésének nagyobb arányú differenciálódásával párosulva teljes szóhasadáshoz vezet (l. pl. az *i ~ e* hangviszony szerepét egyrészt a *cipel ~ cepel*, *igen ~ egen* stb. szó párok, másrészt pl. a *ring* és *reng* esetében).

Az egymástól szóhasadással elkülönült elemek további divergens alak- és/vagy jelentésváltozáson mehetnek keresztül, ezért az időben előrehaladva valamikori közös eredetük igazolása egyre nehezebb feladattá válhat. Főként a jelentéseket összekötő közös jelentésmozgások megtalálása okozhat nehézséget.

2.2.2. A szócsaládok egy-egy nyelv szókészletének olyan részrendszerei, amelyeket elemeinek közös eredete, rokonsága hoz létre. A szavak eredetbeli kapcsolatainak azonban különböző fokozatai vannak, a szavak közelebbi és távolabbi rokonságáról beszélhetünk.

Figyelemreméltó, hogy Czuczor Gergely és Fogarasi János a XVIII. század közepén, *A magyar nyelv szótárának* munkálatai során a szavakat családositva, a magyar szavak között kétirányú rokonságot állapít meg: szerintük a töveknek (=gyököknek) egyenes ági, illetve oldalági rokonaik vannak (Czuczor–Fogarasi 1862: 15–17).¹

Az egyenes ági rokon szavak ugyanarra a gyökre vezethetők vissza: pl. *ker-, kerül, kerít, keres, kerge, kergül, keret, kerék, kerek, kéreg* stb. Azaz az egyazon tőből képzett alakok sorát látjuk itt.

Az oldalági rokonság pedig nem más, mint a tő szabályos hangváltozások nyomán keletkező alakváltozataiból, s az ezekhez kapcsolódó jelentésváltozatokból megszülető két vagy több variáns. E tövek mindegyikének azután szintén lehetnek egyenes ági rokonai. Azaz:

ker-, kerül, kerít, keres, kerge, kergül, keret stb.

kör, körös, köröz, körül, körző stb.

kor-, korong, korc, korlát

kar-, karika, karám, karing

gör-, gördül, gördít, görög, görbe, görbít, görbül stb.

gur-, gurít, gurul, girbe-gurba, guriga stb.

A példából jól látható: az oldalági rokonság fogalma azonos a szó-, illetve morfémahasadással. Úgy vélem, hogy Czuczorék a szavak közötti kétirányú etimológiai kapcsolat, azaz a) a tőből közvetlenül levezethető (ide tartozik a 2.2.-ben

1 Az idézett helyen Czuczor és Fogarasi a következőket írja: „Az értelmezés egyik fő segédeszköze, sőt kelléke a szócsaládositás. Alig van szó, melynek a maga nyelvében családú társa nem volna. A családi szók egyenes vagy oldalágon rokonok; am azok bizonyos változatlan gyökből vagy törzsből folynak ki [...]. Az oldalágu rokonok némi saját jeggyel bírnak, de gyökeik vagy törzseik mind bizonyos alaphangban, mind alapfogalomban egyeznek [...] A részletek illetően összeállításából kitűnik az alapértelmény, mely valamennyinek közös jegye [...]. Ebben áll a szók belhasonlítása, mely szerint a rokonhangú és értelményű szókat bizonyos gyökre visszük vissza, mi annál világosabbá teszi az egyes fajok jelentését, minél népe-sebb a család, melynek tagjai közé számítvák; s ez esetekben külhasonlítás és rokonítás nélkül is tisztában lehetünk velök [...]”.

Az idézetekből kitűnik, hogy Czuczorék az etimológiai vizsgálódásokat, a szócsaládositást a helyes szóértelmezések érdekében tartották fontosnak, továbbá az is, hogy az ún. belhasonlítás fogalma előzménye a XX. századi olasz neolingvisták „belső rekonstrukció” fogalmának.

Felismerték továbbá, hogy nyelvünk idegen eredetű elemeiből csak egyenes ági származékszavak jönnek létre, ám oldalágiak nem (l. pl. a magyar *font*-ból – < ném. *pfunt* ~ *pfund* ~ *pfunt* > lat. *pondus* – közvetlenül levezethetők a *fontos, fontosság, fontoskodik, fontol, fontolgat, megfontolt* stb. szavak, ám a szónak hasadással elkülönült származékai [a *font* mellett pl. **font* vagy **fönt*] nincsenek.

felsorolt szóalkotási eljárások mindegyike a szóhasadást kivéve); valamint b) a közvetett – tőalternációra épülő – (idetartozik a párhuzamos alak- és funkcióhasadás) származékok határozott megkülönböztetésével és a szavak családosításánál ezek együttes figyelembevételével jó irányba indultak el. Ám a magyar szótörténeti-etimológiai kutatás nem követette ezt az ígéretes kezdeményezést: szófejtő gyakorlatunk a szócsaládok rekonstruálásakor – máig – elsősorban szavaink egyenes ági rokonainak a feltérképezését célozza.

Ez a kettős összefüggéssor jól elhelyezhető a nyelvnek (langue) Saussure által elkülönített, egymást kölcsönösen meghatározó és a nyelvszavak működésében alapvető szerepet betöltő két síkján is. Az egyenes ági rokon szavak a lineáris vagy szintagmatikus² síkon, amelyet a kifejezésekben ténylegesen megjelenő elemek egymásutánja, lineáris rendje hoz létre; az oldalági rokon elemek pedig a memoriális vagy asszociatív (később inkább paradigmatiszós) síkon, melyet a valamiben közös – ezért az emberi tudatban egymást asszociálni képes – elemek különböző csoportjai alkotnak (Saussure 1997: 142–151).

3. A *pereg* szócsaládja

3.1. Az ige közlebbi rokonsága

3.1.1. A korábban finnugor eredetűnek vélt, az újabb szófejtő vizsgálatok szerint hangutánzó eredetű *pereg* ige eredetileg a guruló, forgó, körmozgást végző tárgyak mozgása keltette hangbenyomást, zajt jeleníthette meg. Egy önállóan nem kimutatható **per-* tő -g gyakorító képzős alakja. Beletartozik azon sokelemű mediális-neutrális mozgásigék csoportjába, melyek hangutánzó-hangfestő tövekből jöttek létre (*ballag, berreg, billeg, csattog, csobog, forog, köbög, lobog, lötyög, mozzog, pattog, tekereg, vacog* stb.).

Igénk elsődleges *pereg* alakjában is aránylag későn adatalható: első ismert – személynévi – adatai a XV. század második felétől kezdve maradtak ránk: *Mathei Pergew* (1468); *Petro Pergetew* (1473); *Gregorii Pergetbew* (1481); *Perditeo Miklos* (1593) stb. (l. OklSz., TESz. 3: 161, SzT. 10: 668). Ezek a tulajdonnévi adatok a **per-* tőből létrejött *pereg, perget, perdi* igék továbbképzett formái, ezért föltehető, hogy az

2 Szintagmatikus reláció Saussure nem csupán szószerveket ért. A terminust – a görög eredetű szakszavak tulajdonképpeni jelentésének megfelelően (l. gör. συν 'együtt, össze' + τασσω ~ ταττω 'rendez, csatorosba állít') – a szokásosnál jóval tágabb értelemben használja. Érvényét kiterjeszti nyelvi elemek bármilyen lineáris összefüggésére: a szavakat felépítő fonémáknak, morfológiai egységek elemeinek, szókapcsolatok vagy mondatok alkotó szóalakoknak egy-egy nyelvben érvényes szekvenciájára egyaránt (vö. Saussure 1997: 143).

igéknek már korábban létezniük kellett. A *pereg* különböző származékait fölmutató nagyszámú régi adat a XVI. század második felétől, de főként a XVII. századból maradt ránk.

A korábbi etimológiai kutatások nagy része (MUSz. 535; Wichmann 1911: 219; Beke 1911: 294–297; Sauvageot 1929: 9–12; Erdődi 1939: 88–92) a szócsaládot ’körben jár, forog, gurul, hempereg’ jelentésű finnugor szavakkal próbálták rokonítani. Ezt az elképzelést azonban elsősorban a szókezdő *p* szabályostól eltérő viselkedése gyöngíti: itt ugyanis elmaradt a szabályos *p* > *f* spirantizálódás.

Elsőként Czuczor és Fogarasi szól a szócsalád hangutánzó eredetéről. Szerintük „körben forgó test által okozott hang rejlik” a *pereg*, *perdít*, *perdüli*, *perget* igéknek és további származékaiknak alapját jelentő *per* gyökben (CzF. 5: 170, 175). Bárczi Géza a *Szófejti szótár*ban a finnugor eredet helyett inkább egymástól független finnugor és magyar hangutánzó tövekkel számol. A MSzFE.-ben a szócsalád nem szerepel. A TESz., valamint német nyelvű változata, az EWUng. és Zaicz Gábor *Etimológiai szótára* pedig kizárólag a szócsalád hangutánzó eredetét vallja. Annak ellenére is, hogy Pais Dezső (1952: 172)³ igénket ismét finn és cseremisiz megfelelőkkel (finn *pyöri* ’forog’, *pyörä* ’kerék, karika’, *pyörkese* ’forgatás, gurulás, gördülés > szédülés’ stb., cseremisiz *pör* ’forog’ és származékaival) hozta etimológiai kapcsolatba (vö. még Grétsy 1962: 84–85).

Tudjuk azonban, hogy a szabályosnak tekintett spirantizálódás hiányára van néhány más példánk is. Ilyen pl. a feltehetően finnugor eredetű *para* ’halászháló alámerülését akadályozó könnyű fadarab’ (l. a *parafa* összetételt is), a *por* (l. TESz. 3: 96, 252–253), s Erdődi József ide sorolja még a *pukkad* ~ *fakad*, a *pös* ~ *fos*, a N. *poszálilik* ’szétszóródik’ ~ *foszt* (l. még: *tollat foszt*, de N. *kendert poszkonál*), sőt a vizsgált szócsaládot közelről érintő *pörget* ~ *forgat*, *pörge* ~ *fürge*, *pörgető* ~ *fergető* > *pörgettyű* ~ *fergettyű* > *pörgettyű* ~ *fergettyű*, a *perge* ’kukac, nyű’ ~ *féreg* stb. valószínűleg egyazon eredetű szópárok *p*-vel kezdődő formáit is (Erdődi 1939: 90–92).

3.1.2. A **per-* tö legközelebbi – oldalági – rokona korai labiális alakváltozata, a **pör*. A szócsaládot alkotó közelebbi rokon elemek ebből a két – kezdetben egymás alakváltozataként létező – töből különböző képzőkkel létrejött igékből, továbbá ezek továbbképzett formáiból, azaz a tövek egyenes ági rokonaiból állnak össze: *perdüli*, *perdít*, *pereg*, *perge* ~ *pergő*, *pergés*, *pergettyű*; illetve: *pördüli*, *pördít*, *pörög*, *pörge* ~ *pörgő*, *pörgés*, *pörgettyű*. Számos – főként a *per-* töből létrejött – nyelvjárási származék is gazdagítja a szócsaládot: *pergete* ~ *pörgető* 1) ’a vetőmagot a barázdába hullató eszköz’, 2) ’méz kipergetésére való eszköz’, 3) ’forgó gyermekjáték’; *pergetet* ’pörget, forgat’; *perrint* ’orsót megforgat’; *pergelődik* ~ *pöröglődik* ’forgolódik, fészke-

3 „Lehetséges – írja Pais az idézett helyen –, hogy a *pereg* ~ *pörög*, *perdít* ~ *pördít* stb. szavainkban a finn *pyöri*, mari *pör* szónak a szókezdő *p* > *f* változáson át nem ment megfelelői mutatkoznak.”

lódik, mozgolódik'; *perengél* 'hentereg, fetreng'; *perge* ~ *perézs* ~ *perés* 'kukac, féreg, nyű'; *pörgén* 'gyorsan, szaporán'; *pöre* 'ügyes, fürge'; *permed* ~ *perjed* 'mozogni kezd, < tűz > éled'; *permeszt* 'tüzet éleszt, gyújt' stb. (vö. CzF. 5: 179–181; MTsz. 119–120; ÚMTsz. 4: 445–449; Erdődi 1939: 89–90).

A szócsalád minden bizonnyal hatott a szláv eredetű, sok változatban élő *pereszleny* ~ *pereszlen* ~ *pöröszlen* 'orsó karikája, perdítője' szóra (l. TESz. 3: 1162), amely szinte beépült a szócsalád nyelvjárási elemei közé (l. pl. a különböző változatokban élő szóláshasonlatokat: *jár a nyelve, mint a pergőrokka* ~ *jár a nyelve, mint a pereszlen*; *sűrög-forog mint a perézs* ~ *ireg-forog, mint a pereszlen*; *pereg* ~ *pörög, mint a pergőrokka* / *az orsó* ~ *pereg, mint a pereszlen* stb.).

A mai nyelvben a *per-* tőből létrejött sok származék zárt *ë*-s és nyílt *e*-s formákban egyaránt él, a tő azonban eredendően zárt *ë*-s volt.

3.1.3. A szócsaládot érintő első szóhasadás a nyelvünkben tipikus *ë* > *ö* hangváltozás eredményezte *ë* ~ *ö* hangváltakozásra épül. Ez az igen gyakori hangviszony többnyire nem is vezet szóhasadáshoz, csupán életképes alakváltozatokat hozott létre: l. pl. *bégy* ~ *bögy*, *fél* ~ *föl*, *röstell* ~ *röstell*, *séper* ~ *söpör*, *zsjemle* ~ *zsjemle* stb.

A *përég* ~ *pörög*-nek és a tövek további származékainak jelentései sem különültek el kezdetben (l. *pereg* ~ *pörög a rokka* / *az orsó* / *a kerék* stb.; *pergettyű* ~ *pörgettyű*; *pergő* ~ *pörgő*, *perge* ~ *pörge*; *perdít* ~ *pördít*; *pereg a nyelve* ~ *pörög a nyelve* stb. jelentéseket): ez az oka annak, hogy a *Nyelvtörténeti szótár*, etimológiai szótáraink, valamint korai értelmező szótáraink (CzF. [1870], Ballagi [1873]) még egy szócikkben tárgyalják őket. Balassa szótárában [1940] először szerepelnek külön a labiális formák, ám az értelmezéseket – a *pörge kalap* / *bajusz* szintagma kivételével – az illabiális alakoknál találjuk, azaz a *per-* ~ *pör-* tő származékainak döntő többségében a jelentések még egybeesnek. (Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* tanúsága szerint Erdélyben a szócsalád elemeinek illabiális formái éltek, mivel a labiális alakváltozatok a szótárban nem is szerepelnek.)

A két alak azonban lehetővé tette a jelentések megoszlását is: megkezdődött a szóhasadás folyamata, mely máig sem fejeződött be teljesen. A származékok egy részének jelentései között ugyanis még ma is vannak átfedések (*perdít* ~ *pördít* 'tengelye körül gyorsan megfordít'; *perdül* ~ *pördül* 'tengelye körül megfordul'; *pergő* ~ *pörgő* 'forgó'; *pereg a nyelve* ~ *pörög a nyelve* 'gyorsan beszél').

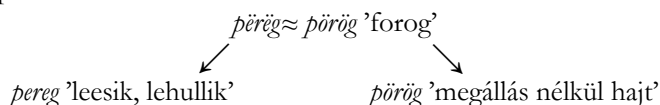
Mai értelmező szótáraink az illabiális, illetve labiális tövekből létrejövő nagyszámú származékot külön szócikkben mutatják be, bizonyoságul annak, hogy nyelvünkben mára a két hangalakhoz társuló jelentések is jórészt elkülönültek egymástól.

3.1.4. A *përég* ~ *pörög* poliszém ige és származékai alapjelentését két – kezdetben egymástól elválaszthatatlan – jelentésmozzanat határozta meg: a) 'forgó

mozgás’; b) a mozgás keltette ’hanghatás, zaj’. A későbbiekben a jelentések megoszlása a két forma mentén együtt járhat az alapvető jelentésmozzanatok kapcsolatának a meggyengülésével. Ezek elszakadhatnak egymástól, és további változásokon is keresztül mehetnek. Érdekes megfigyelni, hogy ma már a ’kör mozgás, forgás, kerekesség’ elsősorban a *pörög* meghatározó jelentésjegye (*pörög a kerék/ a körhinta, pörögnek a táncosok*; „*Szép pörge* ’gömbölyű, kerek’ *lány a Maris*” [SzegSz.]). A *pereg* viszont főként a ’gyors, folyamatos, zajjal járó mozgás’ jelentést képviseli (*pereg a dob* → *dobpergés, pergő hang, pergőtűz, pereg a film, pereg a sarkantyú*, l. az ÚMTsz. adatát: „*Részarkantyú pereg az én csizmámon...*”). Sőt, a *pereg* bizonyos jelentéseiben már csak a hanghatás nélküli ’< folyamat > gyorsan, észrevétlen, zökkenő nélkül halad’ jelentésjegye a meghatározó (*peregnek a napok/ az események*), vagy csupán a ’< folyamat > gyors megkezdése, megindulása’ jelentésmozzanat kap kizárólagos szerepet (*tűzet perdit* ~ N. *permeszt* ’gyorsan tüzet gyújt’, illetve: *a tűz permed* ~ *perjed* ’lángra lobban, égni kezd’).

A poliszém *pereg* ma elsődleges – metaforikus – jelentése ’< szemekben, cseppekben, apró darabokban > legördül, leesik, hullik’. Néhány használatban (*pereg a könny/ a göngy/ a harmat/ a bomok/ a borsó a hüvelyből* stb.) még többékevésbé világos a kapcsolat a *pereg* ~ *pörög* eredeti jelentésével, másokban viszont már nem élnek a ’köralak, körmozgás, legördülés’ jelentésmozzanatok (*peregnek az őszi levelek, pereg a vakolat*). Ezekben a használatokban az újabb és a tulajdonképpeni jelentés közvetlen kapcsolata teljesen megszakadt, a későbbi jelentés vagy jelentésárnyalat csak közvetve, az ige más jelentésein keresztül kapcsolódik az alapjelentéshez. A valamikori alakváltozatokhoz és származékaikhoz kapcsolódó egyre újabb jelentések már egyáltalán nem teszik lehetővé az alakok felcserélését. A *pörög* napjainkban született legújabb jelentésében (szüntelenül tevékenykedik, megállás nélkül hajt’, pl. *egész nyáron pörögtem*) nem cserélhető fel a *pereg*-gel (*egész nyáron *peregtem*). (Ezt a jelentést értelmező szótáraink közül csak az *Értelmező kéziszótár* 2003-ban megjelent új változata jegyzi.) A ’becsavarodik, begurul, begerjed’ jelentésű *bepörög* helyett sem használható a **bepereg*. Hasonlóképpen: *mézet perget*, és nem *mézet *pörget*. A valamikori *perge* ~ *pörge kalap/ bajusz* ma a köznyelvben és a nyelvterület nagy részén kizárólag *pörge kalap/ bajusz*. A szóhasadással elkülönült elemek tehát divergens jelentésfejlődésen mennek keresztül, a jelentések specializálódnak.

Azaz például:

3.1.5. A későn adatolható (1780, 1808) *permet* ’apró, finom cseppekben szét-szóródó folyadék’ főnévnek és származékainak a *pereg* szócsaládjába tartozását

Halász Ignác (1880: 259) vetette fel először. Bárczi Géza a szót ismeretlen eredetűnek tartotta, Halász ötlete szerint „valószínűtlen nézet” (SzófSz. 240).

Később – Halászra is hivatkozva – Balázs János ugyanerre a gondolatra jutott, s tüzetesebb vizsgálattal próbálta igazolni a *permet*-nek és származékainak, valamint a *pereg* szócsaládjának eredetbeli összefüggését. Szerinte a *per*-többől *-m* mozzanatos képzővel ugyanúgy jött létre *peremet* > *permet*, mint a *foly*-ból a *folyamat* vagy a *forr*-ból a régiségben gyakori *forramat*. A jelentések is igazolhatják az összefüggést: több nyelvjárásban a *permet*, továbbá alakváltozatai (*perme* ~ *permete* ~ *permeteg*) ’apró, finom cseppekben hulló, permetező eső’ jelentésben él. A *harmat pereg* ’apró csöppekben, gyöngyöző szemekben hull alá’ használat megerősíti a jelentések összefüggését: a *permet*, azaz az ’apró cseppekben hulló eső’ is *pereg*, *permetezik*. Az összefüggést szerinte az sem teszi kérdéssé, hogy a *per*-tő magánhangzója eredetileg zárt *ĕ*, a *permet*-ben és származékaiban pedig az *e* nyílt: „efféle eltérésekre gyakran van példa – írja –, különösen akkor, ha az eredeti tő elhomályosul, s ennek folytán elszigetelődik (l. Balázs 1965: 374–377).

A TESz. ezt a magyarázatot nem találja meggyőzőnek: „Az alapszónak a *perdiül*, *pereg* igék alapszavával való azonosítása, főként hangtani és alaktani nehézségek miatt, nem látszik valószínűnek” (TESz. 3: 166). Ám újabb etimológiai szótáraink (EWUng., EtSzt.), illetőleg a rövid etimológiai információt is nyújtó frissebb értelmező kéziszótárak (ÉKsz.², ÉrtSz+) szavunkat – végső soron – a *pereg* szócsaládjába sorolják; a szó abszolút tövét a *pereg* fiktív *per*-tövével azonosítják.

A magam vizsgálatai egyértelműen alátámasztják ezt az etimológiát. Az *ĕ* > *e* nyíltabbá, vagy fordítottja, az *e* > *ĕ* zártabbá válás ugyanolyan egy lépéses szabályos hangváltozások, mint pl. az *ĕ* > *ö* labializálódás. Felléptük következtében morféma-alternáció jöhet létre, vagy bizonyos elemeket elkülöníthetnek, izolálhatnak szócsaládjuktól. A fentebbi nyelvjárási adatokat kiegészítő *permeg* ’hódara’, a *permetez* ’<eső> szemerkél’, azaz ’apró cseppekben hullik’ szavak jelentése (MTsz.) a *pereg*-hez vezet. A *Szamosháti szótár* (SzamSz.) *pergetőii* ’permetező eső’ adata csak megerősíti mindezt.

3.1.6. Szótáraink a *pereg* szócsaládjának forgó mozgással és zajkeltéssel kapcsolatos jelentéseit értelmezve a leggyakrabban a ’berregő hangot ad’ jelentésmozzanatot emelik ki (l. ÉrtSz., ÉKsz.²). Ennek kapcsán merült fel bennem a következő kérdés: nem lehetséges-e, hogy a nyilvánvalóan hangutánzó *berreg* eredetileg a *pereg* szócsaládjához tartozott, a *pereg* kései (az első ismert adatok a XVIII. század második feléből valók), szóhasadással elkülönült változata. Feltevésemet erősítette az, hogy a szótárak a *berreg* jelentését viszont a *pereg*-re utalva magyarázzák: „Alakja mélyebb pergő hangot, folyamatos tompa zörejt jeleníti meg” (TESz. 1: 286); „Egyenletesen szaggatott, erős, mélyebb pergő hangot ad” (ÉKsz.). A két ige etimológiai kapcsolatának gondolatát a szakirodalom eddig még nem vetet-

te fel, ennek ellenére úgy vélem, érdemes megvizsgálunk: van-e nyelvi akadály a ennek a lehetségesnek látszó – Czuczorék szakkifejezésével élve – oldalági, mégis nagyon közeli összefüggésnek.

A jelentések kapcsolata világos, egyértelmű. A két hangalakot pedig a $p \sim b$ zöngétlen – zöngés korreláció figyelembe vételével köthetjük össze. A $p > b$ tipikus, gyakori hangváltozás – hasonlóan a $t > d$, valamint a $k > g$ zöngésüléshez – számos esetben indított el szóhasadáshoz vezető folyamatot: l. pl. a *kópé* ~ *góbé*; *lompos* ~ *lombos*; *púp* ~ *búb*, *tomp* > *tompor* ~ *domb*⁴ szópárokat. A közös eredet valószínűségét megerősíti az a tény is, hogy a *pereg* régi és nyelvjárási adatai között *perreg*, *perrint* formákat is találunk (l. pl. az ÚMTsz.-ban közölt népmeserészletet: „Az ördöngös szüle ahányat csak az orsóval *perrintett*, minden egyes *perrintésre* egy század katoná ugrott elő”), a *berreg*-nek viszont vannak *bereg*, *beregő* variánsai, sőt az *Új magyar tájszótár* a *perreg-berreg* ikerszót is közli. Nincs nyelvi akadály tehát annak, hogy a *berreg* igét a *pereg* szóhasadással elkülönült, önállóvá váló tagjának tekintsük.

3.2. Az ige távolabbi rokonságáról

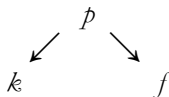
3.2.1. Az eddigi szófejtő kutatások a szócsalád távolabbi – több részrendszerre is kiterjedő – eredetbeli kapcsolatainak a lehetőségét sem vetették fel. Elemzéseimből arra következtetek, hogy a *pereg* és társai esetleges tágabb körű etimológiai összefüggéseinek a kialakulásához ősi szóhasadások vezettek. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a *per-* ~ *pör-* tőből származó szócsalád ősi, etimológiai kapcsolatban lehet egyfelől a *ker-* ~ *kör*, másfelől a *fer-* ~ *for-* ~ *für-* ~ *för-* fiktív tövekből létrejött, egymástól függetlennek látszó, s az eddigi kutatás által függetlennek is tartott, önmagukban is hatalmas szócsaládokkal. Mivel ezek a lehetséges ősi összefüggések a történeti-összehasonlító nyelvészet vizsgálati módszereivel – nyelvi adatok hiányában – nem igazolhatóak, szükségképpen csak a belső rekonstrukció módszerét hívhatjuk segítségül, azaz csak a feltárt szinkrón nyelvi – rendszerszerű – relációkra támaszkodhatunk.

Az alábbiakban a szóban forgó szócsaládokat – a tövek és származékok morfofonológiai és szemantikai elemzésével – kísérlem meg összekapcsolni. Arra törekszem, hogy azt a lehetséges valamikori nyelvtörténeti folyamatot rekonstruáljam, amelyben egy kezdeti szűk körű elemgyüttes ősi szóhasadások mentén, újabb és újabb részösszefüggésekkel gazdagodva egyre több részrendszerre bomlik.

4 A TESz. (3: 937) elveti a *tomp* > *domb* természetes, ésszerűnek látszó összefüggését. A szótár szerint a szó vitatott eredetű: a R. *tomp* > *tompor* főnevet egyfelől finnugor 'hát, hátgerinc' jelentésű szavakkal próbálja kapcsolatba hozni, másfelől a *top* 'láb, lábfej' jelentésű szó szóhasadással elkülönült variánsának véli. A *tomp* jelentését ez esetben érintkezésen alapuló névátvitellel magyarázza. A magyarázatkísérletek nem győznek meg: mindkettő mesterkélt, természetellenes.

Korábban a *kör* szócsaládjának etimológiai kapcsolatait keresve a szinkrón relációkból, valamint az ezek fényében megvizsgált nyelvtörténeti adatokból arra jutottam, hogy a *kör*-nek és szócsaládjának – a TESz. megfelelő szócikkeinek véleményével szemben – egyazon eredetűnek kell lennie a ’kering, forog’, illetőleg ’kerék, forgó’ alapjelentésű, ősi nomenverbum jellegű, finnugor eredetű *ker-* tövel és származékai-val. A *kör* ennek szóhasadással elkülönült alakváltozata (vö. Horváth 1997: 208–212). A kapcsolatot tekintve – ha más, számomra nem egészen meggyőző, érveléssel is⁵ – hasonló véleményt formált Juhász Dezső (1993: 153–159), s a *ker-* tö és a *kör* nyilvánvaló összefüggését már az EWUng.-ban is megtaláljuk (l. Lieferung 3: 740; 4: 820). Ennek a két szócsaládnak – hitem szerint bizonyított – etimológiai kapcsolata vált az alapjává a távolabbi eredetbeli relációk felderítésének is.

3.2.2. Mai nyelvünkben az egymástól függetlennek látszó hangalakokat a szabályos hangmegfelelésekre támaszkodva kapcsolhatjuk össze. Egyrészt a $p > k$, másrészt a $p > f$ hangváltozások érvényét, azaz a p fonéma két irányban való továbbfejlődését kell bizonyítanunk. Azaz:

Ezek ismert hangváltozások a magyarban és más nyelvekben egyaránt. A működésük eredményeképpen előálló $p \sim k$, illetve $p \sim f$ hangmegfelelésre épülő morfémaalternáció indíthatja el a szóhasadás folyamatát, a párhuzamos alakok jelentésbeli megoszlását is. A $p > k$ palatalizációra l. pl. a magyar *pök* \sim *köp*; *poca* \sim *koca*; *pedig* \sim *kedig*; *pöszmete* \sim *köszmete*; *roppan* \sim *rokkann*; *sipít* \sim *sikút* megfeleléseket, vagy a lat. *popina* \sim *coquina*; a fr. *disputer* \sim *discuter* stb. dubletteket, a $p > f$ spirantizálódásra pedig a *dupla* \sim *dufla*; *diploma* \sim *diploma*; *pukkad* \sim *fakad*; *zsup* \sim *zsnf* stb. változásokat, illetve a finn *pata* $>$ magy. *fazék*; finn *puu* \sim magy. *fa*; lat. *pater* \sim ném. *Vater* \sim ang. *father*; lat. *piscis* \sim ang. *fish* \sim ném. *Fisch*; ang. *help* \sim ném. *helfen* stb. jól ismert példákat.

A p által közvetített, k és f fonémák közötti kapcsolat abban mutatkozik meg, hogy sok, jobbra laza szerkesztésű, rokon értelmű tagokból szerveződő melléren-

5 Juhász Dezső *Kur, kúr, kör, ker – és ami körülük van* c. fent idézett dolgozatában a *ker-* és a *kör* töveket, valamint a belőlük levezethető szócsaladot a hajdani vadászati szókincshez tartozó, állatúzó, -hívogató és -terelő ősi onomatopoeitikus mondatszókból eredezteti: „(ker indulatszóval riogatva) vadat űz? (ker! ker! ker!) $>$ ’vadat űz, kerget’, később további jelentésbővüléssel: ’(bármely élőlényt) kerget’” jelentésfejlődést tesz fel. A kissé erőltetett gondolatmenetben így az egész nagy összefüggés-hálózatot világosan összekapcsoló ’körmozgás’, illetve ’koralak’ jelentésmozzanatok nem kapnak kellő szerepet.

Magam ezzel szemben úgy látom, hogy a *pereg*-gel egyezően a ’forgó mozgás’ és a vele járó ’hangkeltés, zaj’ a két fontos, a részrendszerek kohézióját biztosító jelentésjegy kezdetben egymással elválaszthatatlanul van jelen, hiszen nyilvánvaló: a keringő, forgó mozgás legtöbbször hangadással jár együtt.

delő szóösszetételünk elő- és utótagjának viszonya épül rá: *ken-fen, kencefice, kenceficél, kényes-fényes, kerüül-fordul, kerég-forog, kerül-fordul, körforgás* stb.

3.2.3. A vizsgálatba vont elemek jelentései között a kapcsolat nyilvánvaló, egyértelmű, hiszen minden számba vehető jelentés érthető, értelmezhető és – közvetlenül vagy közvetve – levezethető a tövek ’kering, forog’ alapjelentéséből. A nagyszámú, egymást értelmező, magyarázó szinonim variáns léte szép bizonyítéka ennek. Lássunk a szótárainkból gyűjtött anyagból néhány ismert példát: *pereg/ pörög, mint a rokka/ az orsó ~ forog, mint a rokka/ az orsó; pereg/ pörög a nyelve ~ jól forog a nyelve; kerül egyet ~ fordul egyet; forog, mint a kerge birka; forgattyú ~ pörgettyű; kering-forog, pörög-forog, kerül-fordul* (l. pl. egy gyermekjátékban: „*kerülöm-fordulom* Szent Ilona házat”) *perdül-fordul* (l. pl. Babits *Galáns ünnepség* c. versében: „Rechtsre *perdül*, linksre *fordul*”; *kerengő szél ~ forgó szél; sarkon perdül ~ sarkon fordul; táncra kerekül ~ táncra perdül; kerge ~ ferge* stb.

A rokon értelmű elemek együttes, egymás jelentését megvilágító használata a régiségben különösen gyakori. Lássunk a *Magyar nyelvtörténeti szótár* idevonható adatai közül is néhányat (NySz. 2. 225–227; 410–413): A ti ellensegtoc ordog, mikenen riuo orozlan *kering-forog* testoua (VitK. 8); Mennyin vannak, kikerül mondhattyuk szent Dáviddal hogy *pereg ajakok, forog nyelvök* (Pázmány); Jól *fordul* a kocka, szerencsénk is *perdül* (Zrínyi); Valamelyre *került fordúlt* mindenut nagy jószágot birt (Szenczi Molnár); *Terrul, fordul* ualtig *kerengi* a dolgot minden felol (Telegdi); Mind addig *forgolódik*, míg elejét nem veszi ezeknek a *kerengő* tsapásoknak (Faludi) stb.

Vagy nézzük a következő Gvadányi-versrészletet (idézi Erdődi 1939: 90)! A szöveg a valcert, a keringőt a következő ’körmozgás’-t, ’forgás’-t jelentő rokon értelmű, s feltehetően egyazon eredetű szavakkal festi le: *fetreng* (< *ferteng*), *kereng* ~ *kering*, *kalló* (< *karló*) ’kerekas kút, rokka stb. hajtókarja’, *kallótánc, forog, kerék*.

Az én iffium is közöttök *fetrengett*,
Egy csinos lyánkával mint többi *kerengett*.
Voltzen *kalló* tesz, természete ennek
Szüntelen *forгани*, mint malom *keréknek*,
Kallótáncz ez tehát, mellybe *keringenek*.

A példák önmagukért beszélnek. Úgy vélem, hogy a régi nyelvi adatok, az állandósult szókapcsolatok, szóláshasonlatok, illetőleg a ma is gyakori rokon értelmű használatok mind megerősítik a hangtani-alaktani és szemantikai elemzéssel igazolható összefüggéseket: a három szócsalád lehetséges eredetbeli összetartozását. Mindhárom szócsalád példái azt mutatják, hogy a régiségben feltehetően egy szócsaládot alkotó tővariánsok rokon – egyazon fogalomkörbe tartozó – fogalmak egész sorát nevezik meg, kapcsolják szervesen össze.

3.2.4. S most térjünk vissza azokhoz a szófejtésekhez, amelyeket a három – egymástól függetlenül kezelt – szócsaládról etimológiai szótáraink tárnak elénk! A *kering* és a *forog* hatalmas szócsaládjának esetleges ősi eredetbeli kapcsolata a TESz.-ben és az EWUng.-ban fel sem merül. A TESz. (3: 161) a *pereg* és a *forog* azonos eredetének a lehetőségét a *pereg* szócikkében felveti ugyan, ám a kérdésben állást nem foglal, tisztázását a további kutatásoktól várja. Ugyanakkor a *forog* szócikke nem utal ennek az összefüggésnek a lehetőségére. Az EWUng.-ból a felvetés is hiányzik.

A három szócsalád eredetére vonatkozó szótári magyarázatok ellentmondásosak: a *pereg* és szócsaládjá hangutánzó eredetű, a *forog* és származékai finnugor eredetű hangutánzó-hangfestő töből jöttek létre, a *ker-* tö szócsaládjá pedig a 'kering, forog' alapjelentésű finnugor töre megy vissza. Itt hangutánzásról szó sincs.

Ha a szócsaládok között az eredetbeli kapcsolat valószínűsíthető, a magyarázatok ellentmondásai felerősödnek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a valamikori azonos eredet kizárja annak lehetőségét, hogy rokon tövek egyike hangutánzó vagy finnugor eredetű legyen, a többi viszont nem. Ha a *pereg* és a *forog* hangutánzó eredetű szócsaládok, a *ker-* töből létrejött szócsaládnak is annak kell lennie.

3.2.5. A hangutánzás-hangfestést vizsgáló kutatók (l. pl. Gombocz 1913: 385–391; Tompa 1949: 125–132; Bárczi–Benkő–Berrár 1978: 313; Nyíri 2004: 47–63) egybehangzó megállapítása, hogy a hangutánzó eredetű elemek hangsora kezdetben, a szó születésekor bizonyos mozgást és az általa keltett, vele együtt járó zajt, hangbenyomást közvetlenül és együttesen jelöli meg. Később azonban ezek az elemek hangutánzó voltukat elveszthetik, s a továbbiakban már csak a mozgást jelenítik meg. Ezt a folyamatot kísérhettük nyomon a *pereg* ~ *pörög* néhány mai jelentésének vizsgálatánál. Elemzéseim arról győztek meg, hogy a három szócsaládot kezdetben két, szoros egységben lévő, jelentéskomponens fűzte egybe: a) a 'forgó mozgás'; b) az ezzel járó 'hanghatás'. A hatalmas szószervezet tövei minden bizonnyal hangutánzó tövek. Ez azonban nem feltétlenül zárja ki finnugor eredetüket. Láttuk: a *forog* hangutánzó-hangfestő volta szótáraink szerint sem érvényteleníti a szócsalád finnugor eredetét. Nyíri Antal (l. pl. 2004: 47–61, 250–251) számos finnugor eredetűnek tekintett hangutánzó szavunk szócsaládját kutatta, s vizsgálatai e szavak finnugor eredetét nem kérdőjelezték meg.

Ha töveink valóban finnugor eredetű hangutánzó tövek, a *pereg*-nél és származékainál magyarázatra szorul a szókezdő $p > f$ spirantizálódás elmaradása. Kutatóink a finnugor szabályos hangfejlődési tendenciáktól való eltérést, a kiinduló fonéma továbbélését többféleképpen is próbálták magyarázni: a) az elsődleges hangalak regresszív tendenciák eredményeképpen maradt fenn; b) ősi nyelvjárási különfejlődés eredménye; c) ősi hangutánzó-hangfestő tövek affektív jelentésük

következtében őrizték meg az eredeti hangalakot (vö. Erdődi 1939, Gáldi 1962: 40–43; Nyíri 2004: 63; TESz. 3: 96, 253).

Magam úgy vélem: egy valamikori tő hármasság (*pereg/pörög ~ kering ~ forog*) megoszlása ősi szóhasadásoknak – azaz az együttes alakú és jelentésbeli megoszlásoknak köszönhető. A nyelv úgy őrizheti meg az új alakok mellett a régebbieket is, ha az egymástól elváló alakokhoz funkciót is társít. A szabályos hangváltozások eredményeképpen fellépő allomorfiák jelensége lehetőséget teremt arra, hogy a szókincs már meglévő elemekből gazdagodjon úgy, hogy a szókészlet szerves egysége, koherenciája ne szenvedjen csorbát.

FORRÁSOK

-
- Ballagi = Ballagi Mór 1873. *A magyar nyelv teljes szótára*. I–II. Heckenast Gusztáv Kiadása, Pest.
- Balassa = Balassa József 1940. *A magyar nyelv szótára*. I–II. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Emich Gusztáv kiadása, Pest.
- ÉKsz. = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz+ = Eöry Vilma (szerk.) 2007. *Értelmező szótár+*. I–II. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- EtSzt. = Zaicz Gábor (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) 1992–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–III. (Lieferung 3–5.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MSzFE. = Lakó György (szerk.) 1967–1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTsz. = Szinnyei József 1893–1901. *Magyar tájszótár*. I–II. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881. *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest.

- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár*. I–III. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.
- OklSz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.
- SzamSz. = Csúry Bálint 1935–1936. *Szamosháti szótár*. I–II. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1957. *Szegedi szótár*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzófSz. = Bárczi Géza (szerk.) [1941] 1991. *Magyar szófajító szótár*. Trezor Kiadó, Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila (főszerk.) 1976–1995, Vámszer Márta (főszerk.) 1997–2002, Kósa Ferenc (főszerk.) 2005, Fazakas Emese (főszerk.) 2009. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 1–13. Anyagát gyűjt. Szabó T. Attila, Bukarest–Budapest–Kolozsvár, Kriterion–Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár*. I–V. Budapest, Akadémiai Kiadó, Budapest.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1965. „Hulló harmatnak szeretője ...” *Magyar Nyelvőr* 89: 374–77.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Beke Ödön 1911. Két elhomályosult igenév. 1. Fürge. *Magyar Nyelvőr* 40: 294–297.
- Benkő Loránd 1963. Adalékok az ősmagyar szóhasadás kérdéseire. *Nyelvtudományi Értekezések* 38: 18–39.
- Benkő Loránd 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* V: 41–67.
- Bonfante, Giuseppe 1945. On Reconstruction and Linguistic Method. *Word* 1: 83–91, 132–61.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. Előbeszéd. In: *A magyar nyelv szótára* 1. Emich Gusztáv kiadása, Pest. 1–164.

- Elekfi László 1996. Részleges szóhasadások, mint határesetek. Alakváltozat vagy két lexéma? *Magyar Nyelv* 92: 151–158, 286–296.
- Erdődi József 1939. Fertő, fürdik, förmed, förtelem. *Magyar Nyelvőr* 68: 88–92.
- Fónagy Iván 1956. Über den Verlauf des Lautwandels. *Acta Linguistica Hungarica* 6. 173–278.
- Fónagy Iván 1967. Hangváltakozás és hangváltozás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* V. 123–153.
- Gombocz Zoltán 1913. Hangutánzás és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 9: 385–391.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Halász Ignác 1880. Ritkább és homályosabb képzők. *Magyar Nyelvőr* 9: 257–263.
- Hoenigswald, Henry M. 1960. *Language change and linguistic reconstruction*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Horváth Katalin 1995. „Kerek rét”, kerek erdő – Még egyszer a „Szigeti veszedelem” „kerek rét” adatáról. *Irodalomismeret* 4: 65–69.
- Horváth Katalin 1997a. Szócsaládok vizsgálata szinkrón összefüggések alapján. *Körszavunk szócsaládjáról*. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár. 208–212.
- Horváth Katalin 1997b. *Kereki, Csipkerek, Méhkerék* és társai. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* I. Budapest-Miskolc. 292–296.
- Horváth Katalin 2002. „Legyek ferge rabja, bátor ne szolgálja...” Késői hozzászólás egy Balassi-verssor magyarázatához. In: Gréczy-Zsoldos Enikő – Kovács Mária (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc. 69–72.
- Horváth Katalin 2004a. Töprengések a szóhasadás jelentőségéről. In: Geccső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 34. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 133–142.
- Horváth Katalin 2004b. Névelmélet és etimológia. *A fohyk* eredete és rokonsága. <http://www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/horvathk.rtf> (2004. 08. 29.)

- Horváth Katalin 2008. Az etimológia elvei. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* V. JATEPress, Szeged. 67–80.
- Jakobson, Roman 1972. A szinkronia és a diakronia egysége. In: Uő: *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó, Budapest. 177–185.
- Juhász Dezső 1993. *Kur, keür, kör, ker* – és ami körülöttük van. In: Kozsoca Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 153–159.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kuryłowicz, Jan 1964. On the Methods of Internal Reconstruction. In: Lunt, Horace (szerk.): *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*. Mouton, The Hague. 9–36.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nyíri Antal 2004. *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette Szabó József és Szűcs Judit. Juhász Nyomda Kft., Szeged.
- Pais Dezső 1935. Az uráli és altaji *tap’fogni* szócsalád. *Nyelvtudományi Közlemények* 49: 295–313.
- Pais Dezső 1952. Balassi Bálint ismeretlen versrészletei. *Magyar Nyelv* 48: 171–172.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Corvina, Budapest.
- Sauvageot, Aurélien 1929. *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 9–12.
- Tompa József 1949. Ady két kifejezése. *Magyar Nyelv* 45: 125–132.
- H. Varga Márta 2009. Megjegyzések a terminusalkotás módjaihoz – a szóalakhasadás. *Magyar Terminológia* 2: 175–195.
- Wichmann, Yrjö 1911. Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten nebst einem Exkurs über die finnisch-ugrischen anlautenden Klusile. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 11: 219.

- Zsilka János 1967. A diakrón és szinkrón sík összefüggéséhez.
Általános Nyelvészeti Tanulmányok V. 301–304.
- Zsilka János 1982. *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben.*
Akadémiai Kiadó, Budapest.

SUMMARY

Originally, etymology was considered a branch of traditional historical linguistics, and most researchers think of it as part of historical linguistics even today. The more and more revealed systematic synchronic relations clarify the dynamic nature of the state: its forms of motion reproduce the historical process wherein the linguistic system came into being. The result of the historic development is the fact that a given state of a language includes the history of the evolution of its specific structure. That is why a more thorough knowledge of the synchronic system may on merit contribute to the historical researches and may be of documentary value.

The conclusions that can be drawn from the inner unity of synchrony and diachrony may be exploited in the etymological research as well, namely, in establishing the circle of words belonging to the same word family and in confirming the morpho-phonological and semantic relationship between the elements.

According to the above principles of research methodology, in order to demonstrate the theoretical argumentation, I try to reconstruct the word family of the onomatopoetic verbal pair *pereg* ~ *pörög* 'turn round, rotate, whirl', which, I think, has a wider range of etymological relationship than thought before. From the research I conclude that the three word families originating from the stems *per-* ~ *pör-*, *ker-* ~ *kör* and *for-* ~ *fer-* ~ *für-* ~ *för-* are connected by a primary relationship. I am of the opinion that the formation of elements in a wider web of relations is due to split that is differentiation of allomorphs.